

Відгук

офіційного опонента доктора історичних наук, професора, завідувача відділу Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України Борисенко Валентини Кирилівни на дисертацію Герус Людмили Мечиславівни на тему: **Функціональна, семантична та етико-естетична цінності обрядового хліба українців, їх актуалізація у соціокультурному просторі початку XXI ст.**, подану до захисту на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія

Актуальність даної теми не викликає сумніву, оскільки сьогодні відбуваються складні асимілятивні процеси у традиційній культурі українців з причини багатьох факторів. Збереження національної ідентичності про яку дбають усі народи світу, зобов'язує нас до глибокого пізнання власної культури, оцінки та аналізу трансформації етнокультурних явищ, локальних особливостей вираження традицій.

Тема вивчення духовної культури українців без сумніву потребує поглибленого зацікавлення вчених, бо сьогодні у сучасному світі глобалізації стрімко зростає інтерес і прагнення до збереження людських цінностей та культурних надбань. Студіювання такого важливого компоненту культури як обрядовий хліб у системі традицій має велике теоретичне і практичне значення, оскільки дає інформацію про еволюцію культурних явищ на кожному етапі розвитку суспільства.

Досить широкий хронологічний зріз побутування явища, хоч і створює певні труднощі для дослідника, але дає можливість простежити трансформацію культурного явища протягом таких переломних періодів, як XIX – XX ст. та початок XXI ст.

Дослідниця поставила собі за мету здійснити комплексне дослідження функціональної, семантичної, етично-естетичної цінностей обрядового хліба

у традиціях українців як феномену культури та виразника етнічної ідентичності; дослідити і простежити динаміку змін в обрядовості протягом значного періоду та простежити взаємовпливи в духовній культурі серед українців та інших етнічних груп які тривалий час сусідують на території України.

Серед важливих завдань дисертантки Людмили Герус реконструкція ціннісних характеристик обрядового хліба другої половини ХІХ ст., з'ясування динаміки змін в обрядовості українців протягом тривалого часу, провести порівняльну характеристику звичаїв українців у використанні хліба під час календарних та родинних свят в загальноукраїнському контексті та локальних варіантах. Для виявлення специфіки традиційних явищ автор проаналізувала великий масив етнографічного матеріалу і розробила власну класифікацію конструктивних одиниць локальних обрядів та розкрила ступінь домінування українських звичаїв шанування хліба у трансформованому обряді.

Очевидно до найважчих завдань вже на початку ХХІ ст. належить спроба реконструювати первинне значення багатьох обрядових дій, мотивацію певних ритуальних форм, виявити характерні формальні та змістові деформації, що відбулися протягом надскладного ХХ ст. Для вирішення поставлених завдань дисертантка опрацювала значний масив архівних та літературних джерел та залучила і польові матеріали, які зібрала шляхом інтерв'ю та опитування інформаторів.

Щодо наукової новизни дисертаційної праці Людмили Герус, то вона переконливо обґрунтована, оскільки автор дійсно вперше проробила копітку, тривалу роботу з виявлення усіх форм побутування обрядового хліба, ареали побутування різновидів українського обрядового хліба та функціонування святого хліба у сучасному повсякденні українця. Вперше здійснено порівняльний аналіз з особливостей використання таких компонентів як обрядовий хліб, термінологія, функції весільних чинів при виконанні обрядових дій та цілий ряд інших важливих компонентів календарних і

сімейних обрядів. Систематизовано великий матеріал, який переконливо засвідчив про регіональні та локальні відмінності побутування традицій пошанівки найважливішого в українській культурі символу життя. У роботі Л. Герус зроблені акценти на спільних загальноукраїнських рисах, а також здійснено порівняння обрядових практик українців та інших сусідніх народів, звернуто увагу на елементи взаємо запозичень. Та варто зауважити, що просто необхідно для консолідації українського суспільства поглибити аналіз щодо побутування спільних загальноукраїнських рис, бо вчені занадто захопилися локальними особливостями за якими не бачать єдність української культури, а вона безумовно існує. Не винятком є і рецензована праця. Особливо важливо, що у дисертаційній роботі показано процеси трансформації культурного явища, особливо в 20–30-ті роки ХХ ст. та у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. Це чи найголовніша новизна цієї роботи, бо за звичай етнографи більше акцентують увагу на багатстві традиційних реалій обряду і обминають питання змін, скорочення обрядових компонентів. Але нам необхідно знати, які зміни і процеси відбуваються у сучасній культурі населення села і міста.

Дисертаційна праця Людмили Герус складається зі вступу, п'яти розділів з підрозділами, висновків, списку використаних джерел і літератури (458) позицій і додатків, серед яких є ілюстративний матеріал, що є також важливим для робіт етнологічного спрямування. Додатки мають певною мірою самостійне наукове значення.

Автор дисертації коректно, досить детально та з певною ступінню критичності оцінює стан розробленості даної теми у науці її попередниками, що і знайшло розкриття у першому розділі «Історіографія, джерела та методологія дослідження» Дослідниця слушно відзначає, що дослідження обрядового хліба українців як елемента традиційної культури широко постають у другій половині ХІХ ст. з становленням етнографії як самостійної науки. Авторка дисертації розкриває цей напрям насамперед у народознавчій літературі українських етнографів другої половини ХІХ ст. Це все відомі

науці імена тому немає потреби ще раз їх перераховувати. Достатньо сказати, що історіографічний аналіз зроблено не поверхово а з урахуванням усієї тогочасної не лише наукової але й краєзнавчої та публіцистичної літератури. Наукове зацікавлення таким великим значенням хліба як святині викликали у багатьох дослідників різних історичних періодів. Разом з тим, Людмила Герус звертає увагу на історію вивчення локальних особливостей і, особливо трансформацію явища, що не знайшло достатнього наукового висвітлення в етнологічній науці, що і спонукало її до заповнення цих прогалів у попередніх дослідженнях.

Не можна не відзначити такого позитивного моменту дисертації як вагомість джерельної бази, опрацювання значного масиву етнографічного та фольклорного матеріалу, залучення архівних записів та власного польового матеріалу. Про польові матеріали автора варто сказати окремо, оскільки вони провадилися протягом 1993–2019 років і зібрані у багатьох населених пунктах під час експедицій протягом тривалого часу, задокументовані і передані на архівне збереження, що саме по собі має значну наукову цінність. Застосування цього матеріалу при написанні розділів засвідчують їх високу ступінь узагальнення, що є надзвичайно цінним при написанні етнологічних наукових робіт.

Логічно вмотивованим є і третій підрозділ першого розділу «Методологія та методика дослідження» у якому розкрито методологічні засади написання дисертаційної праці. Другий розділ дисертації «Хліб в системі української обрядовості: структурно-функціональні особливості» присвячений розкриттю смислів функціонування хліба у календарному та родинному циклах українців, висвітленню локальних особливостей та з'ясовано причини їх виникнення, певною мірою, які пов'язані з історією заселення краю, ландшафтом, основним господарським комплексом, заняттям населення того чи іншого регіону. На широкій джерельній базі здійснено реконструкцію багатьох обрядів, простежено динаміку змін, які відбувалися у 20–30-х роках ХХ ст., та у 80-роках цього ж століття. Авторка

не просто вказує на зміни, але намагається пояснити причин цих змін, які різнилися на певному хронологічному відрізку часу і мали об'єктивні і суб'єктивні причини. Використовуючи класифікаційні схеми розроблені дослідниками, дисертантка вносить і свої уточнення, обґрунтування локальної специфіки. Вона розглядає багатство виявів обрядового застосування хліба, особливо під час зимових календарних свят і пов'язує це явище з завершенням минулого та початком наступного нового господарського року. У підрозділах розділу вона досить детально аналізує різні етапи використання святого хліба у обрядах календарного циклу і знову ж не забуває простежити трансформацію обрядових елементів, втрату мотивації окремих дій тощо. Вона акцентує на тому, що якщо окремі реліктові форми й зникли або трансформувалися, то весільна та народна календарна термінологія ще добре збережені і дають змогу зрозуміти характер етнографічних реалій. Авторка вказує, що в обрядах ще достатньо повно збережено також елементи шанування культу пращурів, що є важливою структурною ланкою духовної культури українців.

Особливий науковий інтерес становить третій розділ «Домінантні типи обрядового хліба українців: атрибутивні та акціональні ознаки та їх динаміка у часі та просторі» Розглянуто найбільш поширені форми хліба у системі подій сімейного та календарного циклу. І хоч у назві заявлено про «час і простір», але якраз на зміни в часі звернуто менше уваги. За традицією розглянуто детально функціонування обрядового хліба у часи побутування традиційної культури. Особливості побутування обрядового хліба у сучасному повсякденні варте глибшого аналізу. Ця тема мало висвітлена у попередників і тому особливо значимим є той факт, що авторка спирається у своїх судженнях на новий конкретний матеріал, зафіксований під час польових досліджень. Вона вказує на помітні зміни в обрядовості українців, особливо в термінології, формах виконання тих чи тих обрядових компонентів. Дещо не точним є твердження дослідниці про відсутність весільного короваю на Гуцульщині, Бойківщині, Буковині, Покуття,

рівнинному Закарпатті. У деяких з названих районів існувала назва калач в означенні короваю, але це занадто широка територія для повної відсутності короваю. На Покутті коровай називали *доля*, але він був розкішний цей весільний обов'язковий хліб. Тому потрібно було вказати, що лише в окремих районах, а не на усій території Прикарпаття і Карпат.

У наступному розділі «Онтологічні параметри обрядового хліба українців» проаналізовано сутність світоглядних домінант буття обрядового хліба. Дисертантка теоретично обґрунтувала поняття про обрядовий хліб який мав відповідний статус в культурі. У ритуалах з хлібом з матеріальної складової обрядове печиво переходило у нематеріальний духовний світ. Наголошено на тому, що хліб виступає, як символ, що передається з покоління в покоління, сприяє розвиткові традиції. Звернена увага на обрядовий хліб як явище мистецтва, що втілювалося у формах, оздобленні. Очевидно саме ця обставина дала довголітнє життя окремим формам святкового хліба в культурі українців. Незважаючи на певне перевантаження підрозділу різними компонентами обряду, він цікавий тим, що авторка дисертації здійснила класифікацію традиційних приписів, які визначали ролеві функції учасників обряду.

Знову ж таки, щоб реконструювати архаїчні компоненти світоглядних уявлень українців, авторка дисертації звертається до питання фіксації ролі обрядової поезії в сімейних обрядах, що частково збереглися і в другій половині ХХ ст.

П'ятий розділ присвячений важливому питанню актуалізації обрядового хліба в сучасному соціокультурному просторі в контексті заходів збереження та охорони нематеріальної культурної спадщини. Слушно доносить авторка праці думки про загрозове руйнування традиційної спадщини і необхідність збереження такого культурного феномену як обрядовий хліб українців, що безсумнівно входить до частини світових культурних надбань.

Людмила Герус справедливо і аргументовано пише про те, що на сучасному етапі, не дивлячись на нехтування частиною суспільства українських традицій, важливими заходами є проведення фестивалів, конкурсів, присвячених традиціям хлібопечення, що стає все більше популярним. Авторка вважає, що «Свято хліба» є важливою соціальною акцією, яка сприяє відродженню і збереженню унікальної культурної спадщини українців.

Висновки автора дисертації виважені, ґрунтовні, заслуговують на використання їх положень у подальших наукових дослідженнях з питань дослідження особливостей традиційної української культури. Можна констатувати, що подана на захист дисертація Людмили Герус написана на належному науковому рівні. Позитивно оцінюючи пророблену дослідницею роботу над ретельним вивченням традиційної духовної культури українців, вважаю за необхідне висловити ряд зауважень та побажань, які виникають при уважному прочитанні наукового дослідження.

Робота виконана з високою ступінню наукової сумлінності, так що зауваження мають скоріше рекомендаційний характер і можуть бути враховані у майбутніх подальших дослідженнях.

Вважаю, що в роботі варто було б більше акцентувати увагу на загальноукраїнській основі усіх традицій використання обрядового хліба, навіть при усій різноманітності назв і форм. Адже функціонально найголовніша святиня мала спільні риси на території усієї України. Інша справа, що ступінь збереження різноманітних форм була більшою в регіонах розвинутого землеробства.

Друге зауваження стосується історіографії дисертації. Чимало нових праць останніх років, зокрема С. Творун, О. Брайченко та інших не були піддані аналізу. Очевидно кишенькові накладки не дали змогу авторці дисертації скористатися з нових праць.

Святий хліб мав основне значення у виживанні українців як нації в часи Голодоморів і застосування його в обрядовій сфері було неможливим, але ці питання не знайшли висвітлення у даній роботі.

У підрозділі 5.3 де йдеться про обрядовий хліб у сфері освітньо-виховної практики дещо перебільшена роль шкільних музеїв, що є скоріше тимчасовим явищем бо більшість з них не мають статусу Музею. Необхідна державна підтримка збереження нематеріальної спадщини народу, що потрібно повсякчас наголошувати.

Наступне зауваження торкається класифікації обрядового хліба. Варто було б ширше розкрити значення хліба під назвами «калач» і «книш», бо це печиво пов'язане з поминальними обрядами, що було характерним і для весілля українців.

І останнє, варто було б чіткіше пояснити причини втрати мотивації окремих обрядових фрагментів, які ще до тепер виконують за традицією, але вже не можуть пояснити для чого це роблять. Виникають також новітні мотивації, які поки що не знайшли пояснення.

Висловлені зауваження та побажання не применшують наукового та практичного значення етнологічного дослідження автора дисертації. Теоретичні узагальнення дисертантки про функціональну, семантичну та етично-естетичну цінності обрядового хліба заслуговують на увагу вчених при розгляді проблем духовної культури українців. Це також стосується детального аналізу структурно-функціональних характеристик обряду. Особливо є важливим, що в роботі розглянуто і проаналізовано ступінь трансформації етнографічної реалії.

Автореферат відповідає змістові дисертації. Основні положення дослідження оприлюднені у 57 публікаціях, двадцять дві з яких у фахових виданнях.

Наукове дослідження Людмили Герус має безумовно перш за все важливе наукове значення для розуміння еволюційних процесів у духовній культурі етносу. Також результати дисертаційного дослідження можуть

стати у пригоді для читання лекцій у середніх та вищих навчальних закладах, для творчих спілок та практичних працівників. Узагальнення великого масиву етнографічного матеріалу буде сприяти зменшенню новітнього міфотворення навколо традицій, що також є важливим для розвитку культури та збереження ідентичності українців.

Дисертаційна робота відповідає вимогам до наукових робіт. Вважаю, що є усі підстави рекомендувати спеціалізованій вченій раді Д 35.222.01 в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та в Інституті народознавства НАН України присудити Герус Людмилі Мечиславівні вчений ступінь доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія.

Доктор історичних наук, професор,
завідувачка відділу Архівних наукових
фондів рукописів та фонозаписів
Інституту мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М. Рильського НАН України

В.К.Борисенко В.К.Борисенко

ПІДПИС *Борисенко* ЗВІДЧУЮ
Учений секретар Інституту
мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М.Т. Рильського
НАН України